

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

M. YO‘LDOSHEV, SH. MAMATQULOV, F. YO‘LDOSHEV

IQTISODIYOT NAZARIYASI

Kasb-hunar kollejlari uchun darslik

3-nashr

UO'K 330. 8 (075)

KBK 65.01ya722

Y73

*Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi ilmiy-metodik
birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Kengash
tomonidan nashrga tavsiya etilgan.*

Hozirgi zamon iqtisodiyot ilmi ko'p qirrali bo'lib, uning tarkibiga 20 dan ortiq iqtisodiy fanlar kiradi. «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligi ana shu fanlarning fundamental ilmiy-nazariy asoslaridan mamlakatimizning iqtisodiyot yo'nalishidagi kollejlarda ta'lim olayotgan o'quvchi yoshlarning yetuk mutaxassis sifatida tayyorlanishiga xizmat qiladi.

Darslik kasb-hunar kollejlari va akademik litsey o'quvchi yoshlariga mo'ljallangan. Shuning uchun darslikda iqtisodiyot nazariyasining asosiy tushunchalarini imkoni boricha sodda tilda yoritishga harakat qilindi.

Mas'ul muharrir: **A. O'LMASOV** — O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, iqtisod fanlari doktori, professor.

Taqrizchilar: **A.SH. BEKMURODOV** — iqtisod fanlari doktori, professor; **T.T. JO'RAYEV** — iqtisod fanlari doktori, professor; **M. SOLIYEV** — Andijon moliya-iqtisodiyot kollejining iqtisodiyot nazariyasi fani o'qituvchisi.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni bilan 2017—2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida «Kasb-hunar kollejlari o‘quvchilarini bozor iqtisodiyoti va ish beruvchilarning ehtiyojlariga javob beradigan mutaxassisliklar bo‘yicha tayyorlash hamda ishga joylashtirish borasidagi ishlarni takomillashtirish» vazifasi belgilab berilgan.

Ma‘lumki, bu masalada respublikamizda «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» asosida ta‘lim sohasini isloh qilishning birinchi bosqichida ushbu tizimning birinchi bo‘g‘ini bo‘lgan kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarda olib borilgan o‘quv, o‘quv-uslubiy, ma‘naviy-ma‘rifiy va tarbiyaviy jarayonlar katta tajriba-sinov maydoni bo‘lib xizmat qildi. Islohotlarning keyingi bosqichlarida esa to‘plangan tajribalar asosida o‘quv dasturlari, darsliklar, o‘quv qo‘llanmalarini hozirgi kun talabiga javob bera oladigan darajada yaratish zaruriyati tug‘ildi.

Shunga asosan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 16-oktabrdagi «O‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limining davlat ta‘lim standartlari to‘g‘risida»gi 400-qaroriga ko‘ra hamda ta‘limga oid yo‘riqnomalar talablari asosida barcha fanlar qatori «Iqtisodiyot asoslari» fani bo‘yicha ham o‘quv dasturi tayyorlandi. Ushbu dastur talablariga ko‘ra, o‘rta maxsus ta‘lim tizimida «Iqtisodiyot asoslari» fanini chuqurroq o‘rganish alohida ahamiyatga egadir. Zero, o‘zib kelayotgan avlod barkamol va yetuk inson bo‘lishi uchun bozor iqtisodiyoti bo‘yicha har tomonlama nazariy va amaliy bilimlarga ega bo‘lishini zamon taqozo etmoqda. Yangi o‘quv rejasida iqtisodiyot fani uchun ajratilgan o‘quv soatlari salmog‘i oshirilganligi va uni alohida «Iqtisodiyot nazariyasi» tarzida o‘qitilishi ta‘lim islohotlarining yangi bosqichida muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma‘lumki, hozirgi zamon iqtisodiy bilimlar zaminida butun jahonda yaratilgan tarixiy-iqtisodiy g‘oyalar, qarashlar, ta‘limotlar

alohida ahamiyatga egadir. Lekin mamlakatimiz yoshlari, ayniqsa, mustaqil hayotga endigina kirib kelayotgan, kasb-hunar kollejlari bilim olayotgan o'quvchi yoshlarni, eng avvalo, o'z milliy g'oya va milliy mafkuramiz, tarixiy-iqtisodiy qadriyatlar asosida tarbiyalash bebaho ahamiyatga ega. Shuning uchun ham darslikni ko'proq mamlakatimiz mustaqilligi yillarida iqtisodiy-ijtimoiy sohalarda erishilgan yutuqlarga asoslangan holda yozishga harakat qilindi.

Mamlakatimizning bugungi taraqqiyoti iqtisodiyotimizning umumjahon iqtisodiyoti bilan qanchalik darajada chuqur integratsiyalashuviga ham bog'liqdir. Shuning uchun milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyoti bilan hamkorlik, integratsiyalashuv mohiyatini tushunish nazariy va amaliy ahamiyatga ega ekanligi nazarda tutilib, davlatimiz tomonidan mamlakatimizga ko'proq chet el investitsiyalarini olib kelishga, qo'shma korxonalar tashkil qilishga qaratilgan faoliyati ham kengroq yoritildi.

«Iqtisodiyot nazariyasi» darsligi 17 bobdan iborat bo'lib, iqtisodiyotning turli sohalariga oid eng asosiy mavzular, tushunchalar, tamoyillar qamrab olingan va ixcham hamda sodda bayon etilgan. Darslikda tayanch iboralar, takrorlash uchun savollar, topshiriqlar kabi ma'lumotlar berish maqsadga muvofiq deb hisoblangan holda har bir mavzuning oxirida uning asosiy mazmunini qamrab olgan savollar qo'yildi. O'quvchi yoshlarni ko'proq mustaqil ishlashga o'rgatish, iqtisodiy jarayonlarning, hodisalarning kelib chiqish sabablari, oqibatlarining asl mohiyati va mazmunini to'g'ri anglab yetishni ta'minlash asosiy maqsad bo'ldi. Ushbu uchinchi nashr avvalgi nashrdagi kamchiliklari to'g'rilangan va ayrim ma'lumotlari yangilangan holda bosilmoqda.

Darslik ayrim kamchilik va xatolardan xoli bo'lmasligi mumkin. Shuning uchun mualliflar kitob yuzasidan bildirilgan taklif, mulohaza va tanqidiy fikrlarni minnatdorlik bilan qabul qiladilar.

1-bob. «IQTISODIYOT NAZARIYASI» FANINING PREDMETI VA O‘RGANISH METODLARI

1.1. Jamiyat hayotida yuz beradigan iqtisodiy jarayonlar va iqtisodiy hodisalar

Jamiyat hayotida yuz beradigan iqtisodiy jarayonlar va iqtisodiy hodisalar jamiyat taraqqiyoti va uning qonuniyatlari tahliliga bag‘ishlangan tarixiy, iqtisodiy va boshqa ilmiy manbalarda keng yoritilgan. Odamlar hayot kechirish uchun dastlab tabiatdagi tayyor ne‘matlarni iste‘mol qilib va o‘zlashtirib borganlar. Keyinchalik ular mehnat qilish orqali tabiat resurslari, yerlar, o‘rmonlar, hayvonot dunyosi va boshqa moddiy boyliklarni o‘zlashtirib, o‘zlarining ehtiyojlarini qondirish uchun moddiy ne‘matlar ishlab chiqara boshlashgan.

Shu tariqa keyinchalik mehnat jarayonlari rivojlanib, mehnat taqsimoti kengayib, chuqurlashib borishi, yangi-yangi mehnat turlarining paydo bo‘lishi natijasida turli xil mahsulotlar ishlab chiqarila boshlandi. Bu holat, o‘z navbatida, odamlarda ushbu mahsulotlarga ehtiyojlarni ham keltirib chiqargan. Bu esa o‘zaro bog‘liq va bir-birini taqozo etuvchi jarayon sifatida rivojlana borishi jamiyatda tovarlar almashuvi jarayonining kelib chiqishiga sabab bo‘ldi. Natijada keyinchalik jamiyat natural xo‘jalik yuritish orqali moddiy ne‘matlar ishlab chiqarishdan tovar ishlab chiqarishga, ya‘ni tovar xo‘jaligiga o‘tdi.

Bu iqtisodiy hodisa bizning davrimizda, ayniqsa, fan-texnika taraqqiyoti kabi iqtisodiy omillarning takomillashib, odamlar o‘rtasidagi aloqalarning keng ko‘lamda rivojlanib borishida namoyon bo‘lmoqda.

1.2. Moddiy ne‘matlar ishlab chiqarish — jamiyat hayotining asosi

Inson tirik jon bo‘lgani bois, birinchi navbatda, uning moddiy talab-ehtiyoji qondirilishi kerak. Shuning uchun insonlar moddiy ne‘matlar ishlab chiqarish bilan uzluksiz shug‘ullanadilar.

Bu iqtisodiy faoliyat deb yuritiladi. Iqtisodiyot inson faoliyatining asosiy jihati, jamiyat hayotining poydevori hisoblanadi. Demak, yuqorida keltirilgan fikrlardan ko‘rinib turibdiki, moddiy ne‘matlar ishlab chiqarish jamiyat hayotining asosini tashkil qiladi.

«Iqtisod» so‘zi tor ma‘noda inson yaratgan barcha ne‘matlarni, tabiatdagi barcha boyliklarni, insonning mehnatini tejab-tergab ishlatish ma‘nosini ifodalaydi. Keng ma‘noda iqtisodiyot deb atalgan holda, u, insonning tirikchiligini o‘tkazishga qaratilgan xo‘jalik faoliyati bo‘lib, bu faoliyat ishlab chiqarishdan boshlanib, yaratilgan mahsulotlar iste‘mol qilinishi bilan yakunlanadi.

Moddiy ne‘matlar ishlab chiqarish, ularni taqsimlash, sotish, almashtirish orqali o‘zlashtirish va iste‘mol qilinishi bilan bog‘liq kelib chiqadigan munosabatlar iqtisodiy munosabatlarni tashkil etadi. «Iqtisodiyot nazariyasi» fani ana shu iqtisodiy munosabatlarni o‘rganadi.

«Iqtisodiyot nazariyasi» umumiy iqtisodiy fanlar turkumiga kiruvchi fan hisoblanadi. Iqtisodiyot o‘zining rivojlanish qonun-qoidalariga va tamoyillariga ega. «Iqtisodiyot nazariyasi» ana shu qonun-qoidalarni ham o‘rganadi. Bu fan xorijda «Ekonomiks», «Ekonomika», «Politekonomiya» kabi nomlar bilan yuritiladi.

Iqtisodiyotni o‘rganadigan fanlar shartli ravishda uch guruhga: *umumiy iqtisodiy*; *xususiy iqtisodiy*; *funksional iqtisodiy* fanlarga ajratiladi.

- Umumiy iqtisodiy fanlar iqtisodiyotni bir butun yaxlitlikda o‘rganadi.

- Xususiy iqtisodiy fanlar iqtisodiyotning alohida sohasini o‘rganadi.

- Funktsional iqtisodiy fanlar ayrim iqtisodiy faoliyat turlarini o‘rganadi.

Iqtisodiyot nazariyasi paydo bo‘lgandan buyon turli xil nomlar bilan atalib kelingan. Jumladan, XVII asrda uni «politekonomiya» deb atashgan va predmeti tovar ayirboshlash, ya‘ni savdo-sotiqni o‘rganadi, deb qarashgan. So‘ngra XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida «politekonomiya» boylikni o‘rganadi deyilgan. XIX asrning 2-yarmidan boshlab, marksizm ta‘limotida «politekonomiya» (siyosiy iqtisod)ni siyosiyashtirilib, sinfiy iqtisodiy munosabatlarni o‘rganadigan fan sifatida qaralgan. Shunga ko‘ra, proletar (ishchi sinfi) va burjuaziya (kapitalistlar sinfi) siyosiy iqtisodi deb qaralgan. Keyinchalik paydo bo‘lgan marjinalizm vakillari politekonomiya tovarlar nafliligi va uni odamlar qanday qabul qilishini o‘rgatuvchi fan deb baholashdi.

Mashhur iqtisodchi olim Alfred Marshallning yozishicha, «Politekonomiya yoki iqtisodiyot fani kishilik jamiyatining normal hayotiy faoliyatini tadqiq etadi. U individual va ijtimoiy xatti-harakatlarning shunday sohasini o‘rganadiki, bu farovonlikning moddiy asosini yaratish bilan chambarchas bog‘langan»¹, ya‘ni bu fan insonning iqtisodiy xatti-harakatlarini o‘rganadi, deb ta‘kidlaydi.

AQSHning taniqli iqtisodchi olimi, Nobel mukofoti sohibi P. Samuelson iqtisodiyot nazariyasi predmetiga juda keng ta‘rif beradi:

1. Iqtisodiyot nazariyasi — ayirboshlash, pulli bitimlar bilan bog‘liq iqtisodiy faoliyat turlari haqidagi fan.

2. Iqtisodiyot nazariyasi — har xil tovarlarni (bug‘doy, go‘sht, yo‘llar, kichik kemalar va h.k.) ishlab chiqarish maqsadida kishilar tomonidan noyob va cheklangan unumli resurslardan (yer, ishlab chiqarishga mo‘ljallangan tovarlar, mehnat, mashinalar, texnika-viy bilimlar) foydalanilishi to‘g‘risidagi fan.

3. Iqtisodiyot nazariyasi — kishilarning kundalik ishbilarmonlik faoliyati, kishilarning tirikchilik uchun mablag‘ topishi va undan foydalanishi to‘g‘risidagi fan² deb qaraydi.

«Ekonomiks» kitobining mualliflari Kempbell R. Makkonnell va Stenli L. Bryular iqtisodiyot nazariyasini cheklangan resurslar sharoitida kishilar tomonidan moddiy ne‘matlar ishlab chiqarish, xizmatlar ko‘rsatish, taqsimlash va iste‘mol jarayonida o‘zlarini qanday tutishlarini tadqiq qilishdan iborat³ deb ko‘rsatadilar.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda nashr etilgan adabiyotlarda aksariyat iqtisodchi olimlar iqtisodiyot nazariyasini cheklangan resurslar sharoitida iqtisodiy faoliyatning muqobil yo‘llarini tanlab, faoliyat yuritishni o‘rganadigan fan deb qaraydilar.

Jumladan, A. O‘lmasov, A. Vahobov tomonidan nashr etilgan darslikda iqtisodiyot nazariyasining predmeti — bu kishilarning cheklangan iqtisodiy resurslar sharoitida muqobil xo‘jalik yuritish asosida o‘z ehtiyojini qondirishga qaratilgan xatti-harakatlari, ularni belgilovchi iqtisodiy shart-sharoitlar hisoblanadi⁴ deyilgan.

¹ А. Маршалл. Принципы экономической науки. М., 1993. С. 5.

² П. Самуэльсон. Экономика. Том 1. М., 1992. С. 7.

³ К. Макконнелл, С.Л. Брю. Экономикс. Том 1, 2. М., «Республика», 1992.

⁴ А. О‘лмасов, А. Вahobov. Iqtisodiyot nazariyasi. Т., 2006.

Sh. Shodmonov, R. Alimov, T. Jo‘rayev tomonidan nashr etilgan o‘quv qo‘llanmada bu fanning predmetiga quyidagicha ta’rif berilgan: «Iqtisodiyot nazariyasi» fanining predmeti — iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qondirish maqsadida moddiy ne‘matlarni (va xizmatlarni) ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste‘mol qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni, ijtimoiy xo‘jalikni samarali yuritish qonun-qoidalarini o‘rganishdan iborat¹, deb aytish mumkin. So‘ngra yanada to‘laroq qilib, «Iqtisodiyot nazariyasi» fani iqtisodiy munosabatlarning turli shart-sharoitlarda, zamon va makonda shaklan va mazmunan o‘zgaruvchanligini, ularni ifoda etuvchi ilmiy tushunchalar, qonun-qoidalarning ham o‘zgarib turishini, ularning doimo harakatda, rivojlanishda bo‘lishini o‘rganadi. Bundan tashqari, iqtisodiyot nazariyasi turli iqtisodiy voqea-hodisalar va jarayonlarning mazmuni hamda mohiyatini o‘rganibgina qolmay, ularning o‘zaro aloqadorligini, bir-biriga ta’sirini ham tahlil qiladi deb, bu fanning predmeti ancha keng ekanligini ta’kidlashgan.

D. Tojiboyevaning ikki kitobdan iborat o‘quv qo‘llanmasida bu fanning predmetiga quyidagicha ta’rif berilgan: «Iqtisodiyot nazariyasi insonning moddiy ehtiyojlarini yuqori darajada qondirishga erishish maqsadida cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish yoki ularni boshqarish muammolarini tadqiq etadi»².

Bu fanning tadqiqot obyekti ayrim iqtisodchilar (A. O‘lmasov) kishilarning xatti-harakatini yuzaga keltiruvchi omillar, kishilar o‘zaro iqtisodiy munosabatlari, deb qaraydi. Iqtisodiy munosabat obyekti esa bu iqtisodiy munosabat nima xususida yuz bersa, mana shu bo‘ladi, degan fikr bildiradi.

D. Tojiboyeva tadqiqot obyekti — bu iqtisodiy hodisalar, jarayonlar, ya’ni xo‘jalik yuritish faoliyati, tadqiqot subyekti — bu inson, kishilar guruhi va davlatdir deb ko‘rsatadi.

Albatta, har qanday ijtimoiy-iqtisodiy tizimda kishilar o‘zaro iqtisodiy munosabatda bo‘ladilar, bu ularning aloqalarida o‘z ifodasini topadi. Iqtisodiy *munosabat subyekti* deganda, uning ishtirokchilari tushuniladi. Demak, iqtisodiy munosabatlarning

¹ Sh. Shodmonov, R. Alimov, T. Jo‘rayev. Iqtisodiyot nazariyasi. T., «Moliya», 2002.

² D. Tojiboyeva. Iqtisodiyot nazariyasi. T., «O‘qituvchi», 2002. 227-bet.

asosiy subyektlari — bu alohida kishilar, oila, ya'ni uy xo'jaligi, korxonalar, firmalar va boshqalar hamda davlat va uning sektoriga kiruvchi korxonatashkilotlar hisoblanadi.

Iqtisodiy munosabatlar ishlab chiqarish, ayirboshlash, yaratilgan ne'matlarni taqsimlash, ularni o'zlashtirish va iste'mol qilish bilan bog'liq kelib chiqadi. Demak, iqtisodiyot nazariyasi jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida ishlab chiqarishning rivojlanish qonunlari, qonuniyatlari va cheklangan resurslar sharoitida turli muqobil usullardan foydalanib, samarali xo'jalik yuritish orqali ehtiyojlarni qondirish yo'llarini o'rganadigan fan hisoblanadi.

Iqtisodiy munosabatlarda har bir subyekt ishlab chiqaruvchi yoki iste'molchi hamda bir vaqtning o'zida ham ishlab chiqaruvchi, ham iste'molchi sifatida qatnashadi. Davlat ham iqtisodiy munosabatlarda teng huquqli subyekt sifatida ishtirok etadi, shu bilan bir qatorda jamiyatni boshqaruvchi apparat sifatida mamlakatda yaratilgan moddiy ne'matlarni taqsimlash, qayta taqsimlash, o'zlashtirish va iste'mol jarayonlarida boshqalar kabi faol ishtirok etadi. Davlat iqtisodiy munosabatlarni ma'lum bir tamoyillarga asoslangan holda tashkil etib, iqtisodiy mexanizm, iqtisodiy vositalar orqali munosabat ishtirokchilarini rag'batlantirish yoki ular faoliyatini cheklash yo'llari bilan iqtisodiyotni tartibga solib turadi.

1.3. Iqtisodiy qonunlar va qonuniyatlari

Iqtisodiyot nazariyasida iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning kelib chiqish sabab-oqibatlarini, ularning jamiyat hayotiga ta'siri o'rganilib, umumlashtirish jarayonida ayrim iqtisodiy hodisalar kishilar xohish-irodasidan tashqari ravishda sodir bo'lishi, mohiyatlari ochib beriladi. Bu holatni tadqiqotchi olimlar iqtisodiy qonunlar sifatida kashf qiladilar va ta'riflaydilar. Jumladan, A. O'lmasov *iqtisodiy qonunlar* — iqtisodiy jarayonlarning turli asosiy tomonlari o'rtasidagi muhim takrorlanib va yuzaga kelib turadigan uzviy, iqtisodiy zaruratni taqozo etuvchi sabab-oqibatni bildiruvchi o'zaro bog'lanishlardir deydi. D. Tojiboyeva esa qonunlar iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi muhim, barqaror takrorlanuvchi, iqtisodiy zaruratni taqozo etuvchi sabab-oqibat, sifat va miqdor bog'lanishlari, aloqalaridir, deb ko'rsatadi.

Bizning nazarimizda «Iqtisodiyot nazariyasi» fani tomonidan o'rganiladigan iqtisodiy qonunlar — bu jamiyat iqtisodiy hayotida

sodir bo‘lib, doimo takrorlanib turuvchi, ma‘lum sabab va oqibat aloqalarining o‘zaro bog‘liqligini ifodalovchi obyektiv, ya‘ni kishilar xohish-irodasiga bog‘liq bo‘lmagan, lekin insonlar tomonidan kashf etilgan ilmiy-nazariy tushunchalardir. Bu ta‘rifdan ko‘rinib turibdiki, ayrim iqtisodiy hodisalar muqarrar takrorlanib turuvchi bir-birlari bilan o‘zaro bog‘liq aloqadorlikni bildiradi.

Iqtisodiy qonunlar — iqtisodiy munosabatlar in‘ikosidir. Iqtisodiyot katta bir olam, ulkan makondir, unda bir-biriga bog‘liq munosabatlar, bog‘liqlik va aloqadorliklar mavjud. Ana shu jarayonlarning o‘zi keng ko‘lamli va serqirradir. Bu murakkab iqtisodiy jarayonlar yoki voqealar ichida shundaylari borki, ular muhim o‘zaro bog‘lanishga va sabab-oqibat aloqalariga ega. Ular doimo takrorlanib, ana shunday iqtisodiy voqealar, hodisalar iqtisodiy qonunlarda o‘z ifodasini topadilar. Iqtisodiy qonunlar chuqur mohiyatli va sabab-oqibatli bog‘langan iqtisodiy hodisa hamda voqealarning ilmiy intiqosidir. Demak, juda chuqur mohiyatga, sabab va oqibatli bog‘liqliklarga, doimo o‘z borligini ko‘rsatib turadigan iqtisodiy munosabatlarga iqtisodiy qonunlar deyiladi. Jamiyatdagi barcha ishlab chiqarish va taqsimotga, almashuv va iste‘molga bog‘liq bo‘lgan munosabatlar iqtisodiy qonunlar orqali boshqariladi, yo‘naltirilib turiladi.

Iqtisodiy qonunlarning tabiat qonunlari bilan o‘xshashlik tomoni bor, ya‘ni har ikki turdagi qonunlar ham obyektiv qonunlardir. Ularning kelib chiqishi, amal qilishi yoki barham topishi odamlarning, sinflar yoki siyosiy partiyalarning istaklari, xohish-irodasi, talab-ehtiyojlariga aslo bog‘liq emas. Masalan, quyoshning ma‘lum vaqtda chiqishi yoki uning botishini kechiktirib yoxud to‘xtatib turish mumkin bo‘lmaganidek, iqtisodiy qonunlarning ham amal qilishini to‘xtatib qo‘yish, bekor qilishning iloji yo‘q.

Iqtisodiy qonunlarning obyektivligi (odamlar xohish-irodasiga bog‘liq emasligi) «ularni bilib olish mumkin emas ekan, ularning «siri»ni ochish odamlarning qo‘lidan kelmas ekan», degan tasavvurlar uchun asos bo‘la olmaydi. Aksincha, odamlarning kuchi, ularning aql-zakovati, tafakkur olami o‘zlarini o‘rab turgan muhitni, shu jumladan, iqtisodiy qonunlarni ham bilib olish uchun yetarli. Odamlar o‘z ilmiy tafakkurlari, bilimlari orqali iqtisodiy qonunlar mohiyatini, harakat va amal qilish mexanizmini bilib boradilar, ular oldiga qo‘yadigan talablarni o‘rganib oladilar.

Xulosa shuki, iqtisodiy qonunlar obyektiv bo‘lsa-da, ularni bilib olish, xo‘jalik faoliyatida ulardan samarali foydalanish

imkoniyati odamlar ixtiyoridadir. Jamiyat tomonidan iqtisodiy qonunlarni bilib olishga ko‘proq e‘tibor berilsa, ulardan foydalanishga yo‘l ochilgan bo‘lsa, unda iqtisodiy o‘sish, barqarorlik va taraqqiyot ta‘minlanadi. Iqtisodiy qonunlar talablari bilan hisoblashmaslik, iqtisodiyotni inqirozga olib kelishi ham mumkin.

Iqtisodiy qonunlar odamlar tomonidan yaratilmaydi, balki kashf etiladi, ochiladi. Iqtisodiy tafakkur, iqtisodiy qonunlarni kashf etadi, mohiyatini tushuntirib beradi va bu qonunlarning odamlar oldiga qo‘yayotgan talablarni ko‘rsatib beradi.

Iqtisodiy qonunlarni bilib olmay turib ham iqtisodiyotni tashkil etish, boshqarish, iqtisodiy hayotni qurish, moddiy va nomoddiy ne‘matlar ishlab chiqarishning barqaror rivojlanishini ta‘minlash mumkinmi? Bu savolga «ha, mumkin» deb javob bersa bo‘ladi. Ammo, iqtisodiy qonunlarni bilib olmay iqtisodiyot yuritilganda, pirovard natijalari samarasiz yoki kam samarali bo‘ladi, ishlab chiqarishda yuksak natijalarga, barqaror o‘sish sur‘atlariga erishib bo‘lmaydi. Bunday ahvolda odamlarning o‘sib borayotgan ehtiyojlarini qondirib borishning imkoni bo‘lmaydi, ularning turmush darajasi, ijtimoiy ahvoli yomonlashadi. Natijada jamiyat iqtisodiy tanazzulga uchrashi mumkin.

Iqtisodiy qonunlar butun bir tizimdan iborat bo‘lib, bu tizimda har bir qonunning o‘z o‘rni bor. «Iqtisodiyot nazariyasi» fani ana shu iqtisodiy qonunlarning harakat mexanizmini o‘rganib, ularni umumiy iqtisodiy va maxsus, ya‘ni ayrim iqtisodiy tizimlarga xos qonunlarga bo‘ladi.

Umumiy iqtisodiy qonunlar — jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida amal qiluvchi qonunlar, ya‘ni ijtimoiy mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, mehnat unumdorligining o‘sib borishi, vaqtni tejash, ehtiyojlarning doimo o‘sib borishi va jamg‘arish kabi qonunlardir. Bu qonunlar jamiyat iqtisodiy-moddiy va ma‘naviy boylıklarining ko‘payib, yuksalib borishini ta‘minlashga xizmat qiladigan asosiy qonunlar hisoblanadi. Umumiy iqtisodiy qonunlarning xususiyati shundaki, ular mazkur aniq sharoitda o‘ziga xos harakat xususiyati bilan namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga mavjud iqtisodiy davr mohiyati barcha iqtisodiy qonunlar tizimidagina o‘zining keng va batafsil ifodasini topadi.

Ayrim iqtisodiy tizimlarga xos iqtisodiy qonunlar — bular faqat muayyan ayrim ijtimoiy-iqtisodiy tizim doirasida amal qiluvchi, shu tizimning o‘ziga xos xususiyatlarini ifoda etuvchi qonunlardir.

Masalan, talab qonuni, taklif qonuni, me'yoriy naflilik qonuni, raqobat qonuni bozor tizimiga xos qonunlar sifatida o'rganiladi.

Qonunlar o'rganilganda, dastlab ularning mazmuni ochib beriladi va bunga ularni ta'riflash orqali erishiladi. Iqtisodiyot rivojlanishi yoki iqtisodiy tizimlar o'zgarishi bilan ayrim iqtisodiy qonunlar o'rniga boshqa yangi qonunlar kirib kelishi mumkin.

Qonunlar o'rganilganda ularni ikki jihatda, *birinchidan*, sifat jihatdan, bunda qonunlar o'zi nimani taqozo etishi, ya'ni ular muntazam takrorlanib turuvchi qanday iqtisodiy hodisalar o'rtasida bog'liqlikni ifoda etishlari o'rganiladi. *Ikkinchidan*, miqdoriy jihatdan o'rganilganda, muayyan qonunning amal qilishini ifodalovchi miqdoriy ko'rsatkichlar tahlil etiladi, natijada qonunlar amal qilishining miqdoriy o'lchami aniqlanadi.

Qonunlarning sifat va miqdoriy jihatdan o'rganilishining amaliy ahamiyati shundaki, tadbirkorlar o'z xo'jalik faoliyatlarini ularga asoslanib tashkil etishganda, ya'ni ular iqtisodiyotda bo'layotgan o'zgarishlarga moslashtirib olib borishsa yuqori natijalarga erishish mumkin bo'ladi. Bu esa iqtisodiyot nazariyasining amaliy hayot bilan bog'lanishiga erishilishini ta'minlaydi. Demak, mazkur fan iqtisodiy qonun va qonuniyatlarni obyektiv, ya'ni kishilar xohishlariga bog'liq emasligi, ularni o'z bilganicha bekor qila olmasligini, lekin ularni anglab yetgan holda ularning talabiga moslashib, faoliyat ko'rsatishlari kerakligini o'rgatadi.

1.4. Iqtisodiy kategoriyalar

«Iqtisodiyot nazariyasi» fani jamiyatda sodir bo'ladigan iqtisodiy hodisalar, jarayonlar va ulardagi o'zgarishlarni iqtisodiy kategoriyalar yordamida tushuntirib beradi. *Iqtisodiy kategoriyalar* — bu real iqtisodiy voqelikning, iqtisodiy munosabatlarning muhim tomonlarini o'zida ifoda etgan ilmiy-nazariy tushunchalardir.

U yoki bu iqtisodiy munosabat, iqtisodiy qonun, iqtisodiy jarayon haqida iqtisodiy bilim hosil qilmoq uchun ularni ifodalovchi iqtisodiy tushunchalarga, ya'ni kategoriyalarga murojaat qilinadi. Boshqacha aytganda, iqtisodiy kategoriyalar orqali iqtisodiy munosabatlar mohiyati to'g'risida to'laqonli tasavvur hosil qilish mumkin. Shuning uchun iqtisodiyot ilmini o'rganish iqtisodiy kategoriyalarni bilib olishdan boshlanadi. Iqtisodiy kategoriyalarni iqtisodiyot ilmining «tili» deyish mumkin.

Har bir iqtisodiy kategoriya o'z mazmuniga, amal qilish xususiyati va o'ziga xos ifodasiga ega. Iqtisodiy kategoriyalar o'ziga xos tizimdan iborat bo'lib, bu tizimda har bir kategoriyaning o'z o'rnini, mohiyati, mavqeyi bor. Masalan, ma'lum iqtisodiy davr iqtisodiyoti holati bir necha iqtisodiy kategoriyalar orqali ifodalanadi: jami ijtimoiy mahsulot, yalpi ichki mahsulot, milliy daromad, yalpi daromad kabilar. Ko'rsatilgan iqtisodiy kategoriyalar tizimida ayrim kategoriyalar iqtisodiy holatni umuman aks ettirsa, ba'zilar nisbiy jihatdan tavsiflaydi. Agar sof mahsulot iqtisodiyot holatining buyum (mahsulot) tarzini, ijtimoiy sarfni ifodalasa, milliy daromad pul hisobidagi (taqqoslama yoki qat'iy baholardagi) holati haqida tushuncha beradi va h.k.

Iqtisodiy kategoriyalar ham obyektiv, ham tarixiydir. Iqtisodiy kategoriyalar iqtisodiy munosabatlarning ifodasi bo'lganligi uchun ham obyektivdir. Ularning mavjudligi ular ifodalaydigan iqtisodiy jarayonlarning mavjudligiga bog'liq. Iqtisodiy jarayon doimo o'zgarishda, rivojlanishda bo'lganligi uchun iqtisodiy kategoriyalar ham o'zgarishda, rivojlanishda, ular abadiy emas, balki iqtisodiy qonunlar kabi tarixiydir. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalarning tarixiy xarakterda bo'lishi iqtisodiy adabiyotlarda asoslab berilgan. Iqtisodiy kategoriyalarning tarixiyli shundaki, ularni vujudga keltirgan iqtisodiy zamin, iqtisodiy sharoit o'zgarishi bilan, boshqa iqtisodiy asoslar, sharoitlar, iqtisodiy munosabatlar vujudga kelishi bilan iqtisodiy kategoriyalar ham o'zgaradi yoki barham topadi yoxud boshqacha shaklda namoyon bo'la boshlaydi.

Biz yashayotgan va faoliyat yuritayotgan hozirgi davr o'z xarakteri bilan bozor iqtisodiyotiga o'tish davri, iqtisodiy vositalar bilangina xo'jalik yuritish mumkin bo'lgan davrdir. Zero, bugun bu munosabatlarni ifodalaydigan iqtisodiy, taraqqiy etgan dunyoning axborot tizimini, radio va televideniye, matbuot materiallarini tushunish, idrok etish mumkin bo'lmay qoldi. Buning ma'nosi shuki, davr bilan hamnafas bo'lish uchun, samarali faoliyat ko'rsatish va shaxsiy hayotini o'z mo'ljalidek tashkil etish uchun iqtisodiy tafakkur «kaliti» bo'lmish iqtisodiy qonunlar va kategoriyalarni chuqur o'rganmoq zarurdir.

Iqtisodiy kategoriyalar ikki guruhga bo'linadi:

Umumiqtisodiy kategoriyalar — bular iqtisodiy taraqqiyotning hamma bosqichlarida mavjud bo'ladi, masalan, ehtiyoj, mehnat, ishchi kuchi, iqtisodiy resurs, ishlab chiqarish, mahsulot, iste'mol, jamg'arish kabi tushunchalar. Bu kategoriyalar iqtisodiyotning

umumiy jihatlarini izohlab, barcha iqtisodiy tizimlarda ham mavjud bo'ladi.

Ayrim ijtimoiy-iqtisodiy tizimga xos kategoriyalar. Masalan, tovar, qiymat, pul, talab, taklif, narx, foyda, kredit, emissiya, inflatsiya kabi tushunchalar bozor tizimiga xos bo'lib, bular shu tizim tahlilida qo'llaniladi. Iqtisodiyot rivojlanib, iqtisodiy munosabatlarning takomillashib borishida ularning roli juda kattadir. Iqtisodiyot rivojlanishi bilan ayrim iqtisodiy kategoriyalar eskirishi, boshqalari kirib kelishi mumkin. Iqtisodiy kategoriyalar iqtisodiy hodisalarning mohiyatini tushunib yetishda asosiy bazaviy tushuncha sifatida xizmat qiladi.

1.5. Asosiy iqtisodiy tushunchalar va iqtisodiy ko'rsatkichlar

Biz oldingi paragraflarda ko'rsatib o'tganimizdan ma'lumki, iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy hodisalar, jarayonlar, ularning sabablari, oqibatlari, ularga xos bo'lgan qonun-qoidalarni o'rganadi. Iqtisodiy hodisalar, munosabatlar o'z holicha emas, balki kishilarning manfaatlariga tatbiqan tahlil etiladi va kishilarning iqtisodiy xatti-harakatlarining asl sabablari ochib beriladi. Iqtisodiyotni o'rganishda har xil ilmiy tushunchalar va bir qator iqtisodiy ko'rsatkichlar shakllangan. Ular yordamida iqtisodiy hodisalarning mazmun-mohiyati ochib beriladi.

Jumladan, mehnat, daromad, foyda, tovar, pul, talab, taklif, iqtisodiy resurs, tadbirkorlik, iqtisodiy tanlov, xarajat, zarar, naflik, raqobat, bankrotlik kabi bir qancha tushunchalar iqtisodiyotda keng qo'llaniladi. Bu tushunchalarning iqtisodiy mazmun-mohiyatini to'g'ri tushunib yetish, ulardan o'z iqtisodiy faoliyatimizda to'g'ri foydalanish ko'zlangan samaraga erishuvimizga yordam beradi. Ma'lumki, iqtisodiyot statik, to'xtab turib qolgan holatda emas, balki dinamik holatda, ya'ni rivojlanish jarayonida olib qaraladi, unga xos muammolarni hal etish usullari tahlil etiladi. Iqtisodiyot ilmida xulosalar chiqarish o'z-o'zidan va mavhum holda emas, balki jamlangan ma'lumotlarni umumlashtirish asosida qonun-qoidalar shaklida ifodalab beriladi. Shu bois iqtisodiyotga oid juda ko'p ko'rsatkichlarni batafsil o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiyotning umumlashma ko'rsatkichlari. Ishlab chiqarish jarayonida juda ham xilma-xil mahsulotlar yaratiladi, turli-tuman xizmatlar ko'rsatiladi, ma'naviy ne'matlar vujudga keltiriladi. Ular ma'lum iqtisodiy ko'rsatkichlar yordamida hisoblab boriladi,

baholanadi. Bu ish iqtisodiyotning holatini aniqlash, ne'matlarni to'g'ri taqsimlash, ayirboshlash va maqsadli iste'mol qilish uchun bajariladi. Iqtisodiyotning holati, jamiyatning boyligi, ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligi butun bir iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi orqali o'lchanadi, ularning ba'zilar umumiy xarakterga, ba'zilar xususiy xarakterga egadir.

Butun ijtimoiy ishlab chiqarishning bir yil ichidagi natijasi, yaratilgan ne'matlar yig'indisi jami ijtimoiy mahsulot deb ataladi. U moddiy ishlab chiqarish sohasida band bo'lgan barcha xodimlarning mehnat mahsulidir. U buyum shaklida ishlab chiqarish vositalaridan va iste'mol buyumlaridan iborat bo'ladi. Bozor munosabatlari hukm surgan sharoitda jami ijtimoiy mahsulot yana qiymat shaklida ham hisoblanadi. Jami ijtimoiy mahsulotning qiymat (pul) ko'rinishi orqali mamlakat iqtisodiyotida ro'y bergan miqdor o'zgarishlari (iqtisodiy o'sish yoki iqtisodiy inqiroz) bilib boriladi. Jami ijtimoiy mahsulotning pul ifodasi ma'lum muddatlarga qat'iy baholanadi, mamlakatning milliy valutasida ifodalanadi.

Iqtisodiyotning umumlashma ko'rsatkichlaridan yana biri *yalpi milliy mahsulotdir* (YMM). U mamlakatdagi va mamlakatdan tashqaridagi korxonalar iqtisodiy faoliyati to'liq natijasining ifodasi hisoblanadi. *Yalpi ichki mahsulot* (YIM) esa YMMdan shu bilan farq qiladiki, u faqat shu mamlakat ichkarisida moddiy ishlab chiqarishning va barcha noishlab chiqarish, xizmatlar ko'rsatishning ham ish natijasidir. YIM mamlakatdagi barcha korxonalar (ularning qaysi idoraga bo'ysunishidan, qanday mulk shakliga mansubligidan qat'i nazar), tashkilotlar, idoralar, kooperativlar, uyushmalar, firmalar, konsernlar, korporatsiya yoki kompaniyalarning yillik faoliyati natijasi ifodasidir.

YIM tarkibida xizmatlar ham muhim, salmoqli o'rin tutadi. Shuning uchun yalpi milliy mahsulotni ko'paytirishda mamlakat xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarini safarbar qilish, har bir kishi faoliyatini yaxshilash katta ahamiyat kasb etadi.

Yalpi milliy mahsulotning bir qismi sof mahsulotdir. *Sof mahsulot* — jamiyatda ma'lum bir davrda butunlay yangidan yaratilgan mahsulotdir, u sarf qilingan jonli mehnatning moddiylashgan ifodasidir. U yangidan yaratilgan mahsulot deb ham ataladi. Sof mahsulot ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini ko'rsatuvchi muhim kategoriyadir.

Sof mahsulot iqtisodiy hayotda sof daromad ko'rinishida namoyon bo'ladi. Sof daromad korxonalar yoki firmalar daromad-

larining pul shaklidagi ifodasidir. Biroq ular miqdor jihatdan farq qiladi, sof mahsulot ma'lum miqdorga (agar milliy valuta barqarorligi ta'minlanib turilgan bo'lsa) sof daromaddan kamroqdir. Sof daromad kategoriyasi orqali korxonalar iqtisodiy faoliyatiga baho berilishi mumkin. Zero, bu faoliyat samaradorligi boshqa ko'rsatkichlarda ham ifodalanadi.

Jamiyat boyligini qaysi ko'rsatkichlar to'laroq ifodalaydi?

Jamiyatning boyligi, iqtisodiy taraqqiyot darajasi faqat yillik natijalar bilangina emas, balki ana shu natijalarning qanchasi saqlanib qolganligi, ishlab chiqarish va shaxsiy hayot uchun asqatayotganligi, joriy davr uchun qanday darajada xizmat qilishi bilan ham o'lchanadi. Milliy boyluk ana shunday iqtisodiy ko'rsatkichdir. U mamlakat ma'lum bir paytda ega bo'lgan barcha narsalardir, uning butun tarixiy taraqqiyoti davrida jamg'arilgan vositalar, noz-ne'matlar, iste'mol buyumlaridir, ma'naviy boyluklaridir.

Milliy boylikka mamlakatdagi tarixiy obidalar, yodgorliklar, yozma manbalar, adabiyot va san'at asarlari va boshqalar ham kiradi. O'zbekiston milliy boyligini, yuqorida ko'rsatilganlar bilan birga, tabiiy resurslar, ishlab chiqarish fondlari, ijtimoiy sohaning barcha imkoniyatlari, to'plangan tajribalar, fan-texnika yutuqlari, milliy kadrlarimizning tafakkuri va boshqalar tashkil etadi. Bunday milliy boylukni milliy daromad hisobidan ko'paytirib borish, uni xalq manfaatlariga xizmat qildirish eng muhim vazifadir.

Milliy daromad ko'rsatkichi. Milliy daromad ham iqtisodiyotning g'oyat muhim ko'rsatkichi, samaradorlik mezonini, jamiyat boyligini to'laroq tavsiflovchi iqtisodiy vositadir. Milliy daromad hosil qilingan sof mahsulotning qiymat ifodasi yoki pul ko'rinishidir. Milliy daromad baholarning o'zgarib turishidan «tozalangan», o'zgarmas baholarda hisoblangan taqdirdagina iqtisodiyotning haqiqiy «ko'zgusi» bo'la oladi. Milliy daromad mamlakat xalqining farovonligi va barqaror rivojlanishining moddiy manbayidir. Shuning uchun milliy daromadni ko'paytirishning barcha vositalari va yo'llari ishga solinadi.

Milliy daromadning ko'payishi, asosan, uch omilga bog'liq:

- 1) ishlab chiqarishda band bo'lgan kishilarning ma'lum miqdori;
- 2) band aholi mehnati unumdorligining ortishi;
- 3) tadbirkorlik va ishbilarmonlik, biznes faoliyati.

Jamiyat taraqqiyotining turli davrlarida bu uch omil nisbati turlicha ahamiyat kasb etadi. Hozirgi fan-texnika taraqqiyoti

sharoitida ikkinchi omil kuchliroq rol o‘ynamoqda. Aholining ishlab chiqaruvchilarga xizmat ko‘rsatuvchi qatlamlarining ko‘payishi ham ikkinchi omilda o‘z ifodasini topadi. Biroq, hozirda rivojlangan mamlakatlarda milliy daromadni ko‘paytirish tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, ishlab chiqarish sohaslarida bevosita band bo‘ladigan mehnat resurslari sonini ko‘paytirish yalpi milliy mahsulot miqdorining ko‘payishiga har doim ham olib kelavermaydi, aksincha, ishlab chiqarishning rivojlanishi noishlab chiqarish sohaslarining rivojlanishiga, xizmat ko‘rsatish tarmoqlarida bandlikni oshirish, iqtisodiy o‘sishga olib keladi.

Boshqacha aytganda, ishlab chiqarish atrofida shakllanadigan iqtisodiy va ijtimoiy infratuzilmaning rivojlanishi milliy daromadni ko‘paytiradi. Masalan, AQSH, Niderlandiya, Germaniya kabi davlatlarda qishloq xo‘jaligida 2—4 % aholi band bo‘lishiga qaramay, ular o‘zlarining qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga bo‘lgan ichki ehtiyojlarini batamom ta‘minlabgina qolmay, balki bu xil mahsulotlar asosiy qismini eksport qilishga ham erishmoqdalar. O‘zbekistonda ham hisob-kitoblarga qaraganda kelajakda qishloq xo‘jaligidagi ishlarni ko‘pi bilan 1,5—2 mln kishi bajarishi mumkin. Vaholanki, hozirgi vaqtda bu tarmoqda talab qilinganidan ikki baravardan ziyodroq kishi ishlamoqda. Bu sohaning samaradorligini keskin ko‘tarish uchun ortiqcha mehnat resurslarini qishloqlarda olib borilayotgan sanoat, maishiy xizmat va madaniy sohadagi qurilishlarga jalb etish lozim.

O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy agrar siyosat va islohotlarning asosiy yo‘nalishi ham ana shundan iboratdir. Har bir mamlakatda uning boyligini ko‘paytirish, yuksak iqtisodiy rivojiga erishishning o‘z xususiyatlari, vositalari, yo‘nalishlari mavjud. O‘zbekiston Prezidenti I.A. Karimovning bir qator asarlarida, ma‘ruza va nutqlarida bu xususiyatlar yetarli darajada keng bayon qilib berilgan. Xo‘sh, O‘zbekiston boyligi qanday qilib ko‘payadi, uning taraqqiyoti nimalar hisobiga ta‘minlanishi mumkin:

1) yerosti va yerusti resurslaridan samarali foydalangan holda tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish, ular bilan o‘zimizni ta‘minlash bilan birga chetga eksport qilishga kirishish hisobiga;

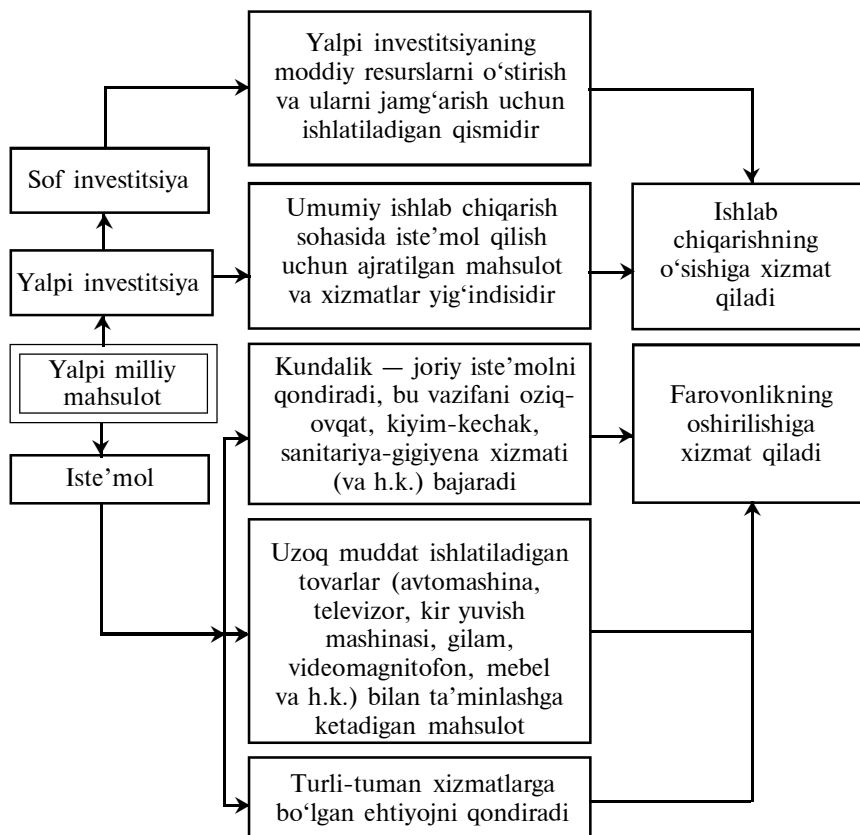
2) ishlab chiqarish tarkibiy tuzilishini tubdan qayta qurish, iste‘mol buyumlari ishlab chiqarish ustuvorligini ta‘minlash hisobiga;

3) qishloq xo‘jaligida yerga egalik qilishning yangicha shakllarini vujudga keltirish, qishloqlarda iqtisodiy islohotni amalga oshirish, sanoat va maishiy xizmatni rivojlantirish hisobiga;

4) bazaviy sohalarni (mashinasozlik, neft va gaz ishlab chiqarish, energetika) ustuvor rivojlantirish hisobiga;

5) mamlakatimizda sayyohlikni, ayniqsa, xalqaro sayyohlikni rivojlantirish va boshqalar hisobiga ko'payishi mumkin.

Yalpi milliy mahsulot va uning tarkibi

1.6. «Iqtisodiyot nazariyasi» fanining metodologik asoslari

«Metodologiya» atamasi ko'p mazmunli bo'lib, turli manbalarda turlicha talqin etiladi (usullar haqidagi nazariya, usullar majmuyi, falsafiy usul va h.k.). Metodologiya bilimning qaysi sohasida ishlab chiqilishidan qat'i nazar, barchasida u yagona boshlang'ich prinsiplarga bo'ysunadi, o'z mohiyatiga ko'ra, bir turdagi, ya'ni mazkur fan uchun yaroqli bo'lgan usullarni qidirish va nazariy jihatdan asoslash, ular ustidan amallar bajarish tartibini

**Bilishning umumilmiy, maxsus va xususiy usullari,
ularning o‘zaro aloqadorligi**

Iqtisodiy tahlil uslubi — bu ilmiy bilishga yondashish yo‘llari, tamoyillari, qonun-qoidalar va aniq hodisalar tizimidir.

Ilmiy bilish usullari

Iqtisodiyotga bir-biri bilan chambarchas bog‘liq va o‘zaro aloqada bo‘lgan turli bo‘g‘inlardan iborat yaxlit bir tizim sifatida qarab, unda ro‘y beradigan jarayonlar doimiy o‘zgarishda (oddiydan murakkablikka, quyidan yuqoriga) va rivojlanishda deb hisoblaydi.

Ilmiy abstraksiya

Mantiqiy tahlil paytida hodisa va jarayonlarning ikkinchi darajali belgilari fikridan chetlashtirib hamda eng asosiy belgilarni ajratib olish orqali ularning mohiyatini ochib berishga harakat qilish.

Tahlil va sintez usuli

Tahlil — bu o‘rganilayotgan voqea-hodisalarni alohida qismlarga ajratib, sintez esa ularni yaxlit bir butun qilib birlashtirish orqali mohiyatini ochib berish.

Tarixiylik va mantiqiylik usuli

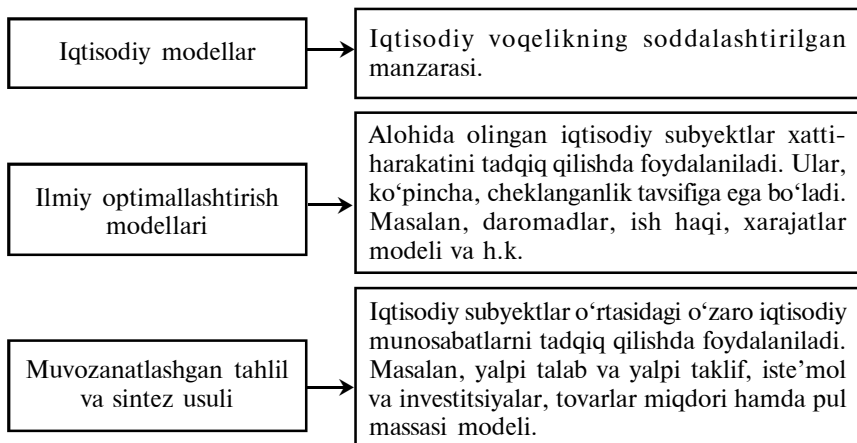
Tarixiylik — iqtisodiy hodisa va jarayonlarni tarixiy rivojlanish davrlari nuqtayi nazaridan, mantiqiylik esa ularning ichki qonuniy bog‘lanishlari orqali tahlil qilishdir.

Tajriba-sinov

Amalga oshirilishi lozim bo‘lgan iqtisodiy chora-tadbirlarni sinov tariqasida iqtisodiyotning alohida bo‘g‘inlarida qo‘llash. Bu usul islohotlarni amalga oshirish, iqtisodiyot inqiroz va turg‘unliklarga uchragan davrlarda alohida muhim ahamiyatga ega.

Matematik va statistik usul

Iqtisodiy hodisalar miqdoriy o‘lchamga ega bo‘lganligi sababli ularni tahlil qilishda matematik amallardan keng foydalaniladi. Statistik usul — statistik kuzatish, tanlash, alohida belgilari bo‘yicha guruhlariga ajratish va o‘rtacha miqdorlar chiqarish kabilarni o‘z ichiga oladi.

ishlab chiqish, ularning bilish imkoniyatlarini va qo'llash sohasini aniqlash muammolarini hal etadi.

Metodologiya qaysi muayyan fanga xizmat qilishi va qanday usullarni, ya'ni umumiy, umumilmiy yoki xususiy usullarni ishlab chiqishiga ko'ra, alohida tur va ko'rinishlarga bo'linadi. Har bir fan o'zining maxsus predmetiga ega ekan, u muqarrar ravishda o'zining tadqiqot usulini yaratadi. Bu usul talablari orqali uning predmet xususiyatlari o'z aksini topadi.

Metodologiya «Iqtisodiyot nazariyasi» fani uchun ham, boshqa fanlar uchun ham yagona bo'lgan boshlang'ich prinsiplarga bo'ysunadi, umumiy metodologik muammolarni hal etadi, biroq bularning barchasini mazkur fanga nisbatan, uning predmeti xususiyatlarini hisobga olgan holda bajaradi.

«Iqtisodiyot nazariyasi» fani jamiyat iqtisodiy munosabatlarini ma'lum ilmiy tamoyillarga asoslangan holda o'rganadi. Iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy jarayon va hodisalarni, eng avvalo, tizimiy yondashuv asosida o'rganadi. Bunda iqtisodiy munosabat qismlarga ajratilib, ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimot, o'zlashtirish va iste'mol bilan bog'liq kelib chiqadigan munosabatlar har biri alohida o'rganiladi, ulardan har biriga xos bo'lgan xususiyatlar aniqlanadi. Masalan, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi qonuniyatlari, taqsimotning ijtimoiy-iqtisodiy tizim xarakteri bilan bog'liqligi o'zlashtirish va iste'molning o'ziga xos jihatlarini alohida ajratib o'rganiladi.

Ajratilgan bloklar tahlil etilgach, ular faoliyatining shart-sharoiti va belgilari, ular qanday funksiyani bajarishi va ularning bir-birlariga o'zaro ta'siri hamda oqibatlarini aniqlanadi. Iqtisodiyotning

turli jihatlarini tahlilidan soʻng, ular birgalikda qaraladi, turli bloklar majmuyidan iborat iqtisodiyot yaxlit bir tizim sifatida nima ekanligi, u qanday rivojlanish qonuniyatlarga ega ekanligi koʻrsatiladi. Iqtisodiy jarayonlarni oʻrganishda kompleks yondashuv — tizimiylik tamoyilining namoyon boʻlishini ifodalaydi.

Iqtisodiyot nazariyasining iqtisodiy jarayonlarni oʻrganishdagi yana bir muhim metodologik yondashuvi tamoyili — bu iqtisodiyot va tabiatni oʻzaro bogʻliqlikda qarashdir.

Iqtisodiyot nazariyasi ishlab chiqarish kuchlarining rivojlantirishida tabiiy resurslarining oʻrni va ulardan samarali foydalanish jamiyat ehtiyojlarini qondirishning asosiy vositalaridan biri va undan notoʻgʻri foydalanish iqtisodiyotni izdan chiqarishi, tabiatga putur yetkazishi, ekologik muvozanatni buzishi va bu bilan iqtisodiyotni inqirozga olib kelishi ham mumkin. Shuning uchun iqtisodiyot nazariyasi predmetida resurslarning cheklanganligi, undan foydalanish bilan bir qatorda uning qaytadan tiklanishi masalalari inson iqtisodiy faoliyatining eng muhim sharti ekanligini uqtirib borishni ham asosiy vazifa sifatida qaraydi.

Iqtisodiyot nazariyasining yana bir asosiy metodologik tamoyili — bu iqtisodiyotni statik holatda, yaʼni oʻzgarishsiz qotib turib qolgan holatda emas, balki dinamikada — oʻzgarishda, rivojlantirishda olib oʻrganishdir. Iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy hodisalarning kelib chiqishi, oʻzgarishlari, rivojlanishi sabab va oqibatlarini obyektiv qonuniyat sifatida qaraydi. Iqtisodiyotning rivojlanishiga xos boʻlgan tendensiyalarni aniqlab, ularning yoʻnalishlarini koʻrsatib beradi. Bu xoʻjalik faoliyati subyektlariga kelajakda oʻz faoliyatlarini qanday tashkil etish kerakligini aniqlashga yordam beradi.

Iqtisodiyot nazariyasining yana bir metodologik tamoyili — bu iqtisodiy jarayonlarni ishlab chiqarishdagi, umuman, jamiyat hayotidagi texnik, texnologik oʻzgarishlarni hisobga olib oʻrganishdir. Texnika va texnologiya ishlab chiqarishning asosiy qurol vositasi boʻlganligidan, undagi jiddiy oʻzgarishlar iqtisodiy faoliyatni tubdan yangilab yuboradi. Mana shu narsani nazariya eʼtibordan qochirmaydi va ishlab chiqarish kuchlarida sodir boʻlgan oʻzgarishlar, iqtisodiy munosabatlarda oʻz aksini topib borishini koʻrsatib beradi.

Iqtisodiyot nazariyasining yana bir metodologik tamoyili — bu iqtisodiyotni jamiyatning ijtimoiy, siyosiy, milliy, demografik,

ruhiy-axloqiy va boshqa hayoti bilan bog‘liq holda o‘rganishidir. Chunki ular ham iqtisodiy rivojlanishga bevosita ta’sir qiluvchi omillar hisoblanadi. Bu sohalaridagi o‘zgarish iqtisodiyotda ham o‘z aksini topib, uning rivojlanishiga ijobiy yoki salbiy ta’sir o‘tkazadi.

«Iqtisodiyot nazariyasi» fanining predmetini o‘rganish ikki bosqichni o‘z ichiga oladi. Birinchi bosqichda kuzatish amalga oshiriladi, iqtisodiyotga oid ma’lumotlar to‘planadi, ularga umumiy baho beriladi va xulosa chiqarilib, gipoteza olg‘a suriladi. Ikkinchi bosqichda gipotezalar sinab ko‘riladi, ular tasdiqlansa, qabul qilinadi va ular asosida ilmiy-nazariy xulosalar, qonun-qoidalar ishlab chiqiladi. Nazariy xulosa amaliyot sinovlaridan o‘tsa, real iqtisodiy hayot nazariy qoidani doimo tasdiqlab tursa, iqtisodiyot nazariyasining qonun-qoidasiga aylanadi.

Iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy jarayonlar, hodisalarni o‘rganishda turli usullardan foydalanadi. Shulardan biri ilmiy abstraksiyalash hisoblanadi. U iqtisodiy nazariyaning asosiy usuli hisoblanadi. Uning yordamida iqtisodiy hodisalar ularga ta’sir etuvchi boshqa omillardan xalos etilib, ularga ilmiy baho beriladi. Abstraksiyalash metodi o‘zagida mantiqiy usul yotadi, ya’ni mantiq yordamida iqtisodiy hodisalarning o‘zaro bog‘lanishi, ularning umumiyliги va farqlari, kelib chiqish sabablari va oqibatlari aniqlanib, bo‘lg‘usi iqtisodiy hodisa taxmin qilinadi.

Abstraksiyalash asosida iqtisodiyotning nazariy modeli yaratiladi. Lekin model har doim ham real iqtisodiy voqelikni aks ettiravermaydi, faqat aks ettirgandagina ilmiy hisoblanadi.

Iqtisodiyot nazariyasi predmetini tahlil qilishda pozitiv va normativ usullar qo‘llaniladi. Pozitiv usulda iqtisodiy voqelik nazariy jihatdan tushuntirib beriladi, ya’ni u ilmiy talqin qilinadi. Normativ usulda iqtisodiy voqelikning amalda qanday bo‘lishi kerakligi va buning uchun nima qilish zarurligi tavsiyalar sifatida beriladi.

Iqtisodiyot nazariyasida iqtisodiy hodisa va jarayonlarni tahlil qilishda induktiv va deduktiv usullardan foydalaniladi. Induktiv usulda hodisalar kuzatiladi, ular umumlashtiriladi va umumiy xulosalar chiqariladi. Deduktiv usulda esa shakllangan nazariy xulosalar asosida iqtisodiyotdagi ayrim hodisalar tahlil etiladi va iqtisod qoidalarining naqadar to‘g‘ri ekanligi sinab ko‘riladi.

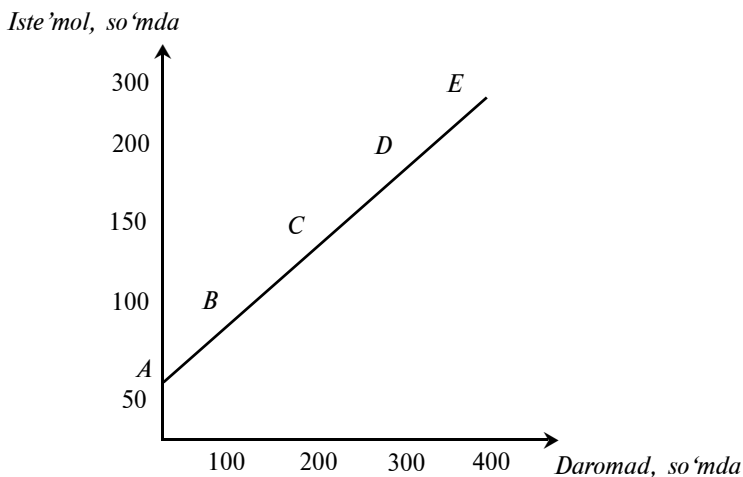
1.7. Iqtisodiy jarayonlarni bilishda matematik va grafik usullardan foydalanish

Iqtisodiyot nazariyasida, eng avvalo, miqdoriy tahlil usulidan keng foydalaniladi va bu yo‘l bilan olingan ma’lumotlar nazariy xulosalar chiqarishga hamda iqtisodiy rivojlanish tendensiyalarini aniqlashga xizmat qiladi. *Ekonomiks* — tadqiqotlarni yuzaki iqtisodiy jarayonlarga yo‘naltirib, miqdoriy tahlil usullaridan keng foydalanadi. Miqdoriy tahlilning eng ko‘p tarqalgan usullari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

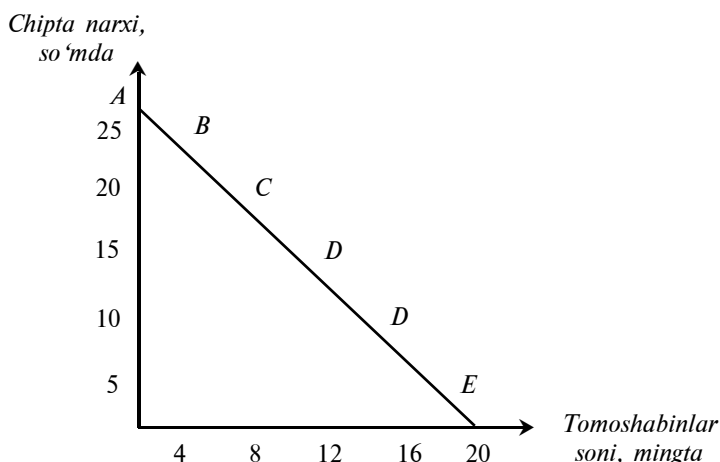
- iqtisodiy-statistik usullar;
- matematik usullar;
- grafik usullar.

Quyida grafik usuldan foydalanib, daromadlar va iste‘molning mutanosiblik darajasini tahlil qilib ko‘ramiz. Miqdoriy o‘zgarishlar, masalan, mahsulot miqdoridagi yoki narxdagi o‘zgarishlar chizmalar asosida matematik va grafik usullardan foydalangan holda amalga oshiriladi. Masalan, ikki o‘zgaruvchan qiymatning o‘zaro ta‘sirini anglash uchun koordinatalarga asoslangan chizma hosil etiladi. Bunda abssissa o‘qiga bir ko‘rsatkich qo‘yilsa, ordinata o‘qiga boshqasi qo‘yiladi. Bir qiymat miqdorining o‘zgarishi boshqasining qanchaga o‘zgartirishiga qarab vertikal va gorizontal chiziqlar hosil etiladi, ular kesishgan nuqtalar egri chiziq bilan birlashtirilganda iqtisodiy o‘zgarishlar qandayligi aniqlanadi.

Iste‘mol va daromadning mutanosibligi

Grafik usuliga misol

D ... D — oraliq optimalligini bildiradi.

Nazariyada sifatli tahlil usuli birlamchi, u mantiqqa asoslangan abstraksiyalash usulidan iborat boʻlib, nazariy xulosalar chiqarishga va qonun-qoidalarni ilmiy taʼriflashga xizmat qiladi. Ammo u miqdoriy tahlilga tayanadi, chunki mazkur usul kuzatish maʼlumotlarini jamlash, ularni umumlashtirishga imkon beradi. Bundan tashqari, miqdoriy tahlil yordamida nazariy qonun-qoidalar iqtisodiyotda naqadar amal qilayotganligi bilib olinadi.

1.8. «Iqtisodiyot nazariyasi»ning fan sifatida funksiyalari

«Iqtisodiyot nazariyasi» fan sifatida turli funksiyalarni bajaradi.

Birinchisi — bilish funksiyasidir. Bunda nazariyani oʻrganish orqali iqtisodiy hodisalar nima ekanligi, ularni nima yuzaga chiqarishi, ular nimaga olib kelishi anglab olinadi. Nazariya iqtisodiyotning sir-asrorlarini oʻrgatib, kishilarni ulardan xabardor qiladi, ularning bilim darajasini oshiradi. Boshqa iqtisodiy fanlar qatori u ham kishilarga iqtisodiy bilimlarni yetkazib beradi, ularni iqtisodiyotda maʼlum qonun-qoidalar borligidan ogoh etadi, ularga rioya etish zarurligini tushuntirib beradi.

Ikkinchi funksiyasi — bu boshqa iqtisodiy fanlar uchun nazariy-metodologik asos boʻlib xizmat qilishidir. Bu fan umumnazariy, yaʼni iqtisodiyotga xos boʻlgan umumiy qonun-qoidalarni oʻrganadi. Shu jihatdan u boshqa xususiy-funksional nazariyalardan,

- Lituz.com

Elektron kitoblar

**To'liq qismini Shu tugmani
bosish orqali sotib oling!**